

11. Равен Д. Компетентность в современном обществе / Джон Равен. – М.: Дело, 2002. – 224 с.
12. Райгородский Д.Я. Психодиагностика персонала. Методика и тесты. I том / Д.Я. Райгородский. – М.: Бахрах-М, 2007. – 440 с.

В статье сделана попытка проанализировать сущность и особенности развития коммуникативной компетентности школьников общеобразовательных учебных заведений. Рассмотрено понятие коммуникации и компетентности в научных источниках. На основе синтеза данных понятий определено понятие коммуникативной компетентности. Выделены уровни развития коммуникативной компетентности.

В статье проанализированы результаты экспериментального исследования относительно выявления уровня коммуникативной компетентности школьников. Показано, что в большинстве учеников общеобразовательных учебных заведений преобладает средний уровень коммуникативной компетентности. В то же время существует достаточно большое количество школьников с низким уровнем проявления коммуникативной компетентности с которыми необходимо проводить тренинговые занятия повышения уровня коммуникативной компетентности.

The gist and features of development of the communicative competence of schoolboys of general educational establishments has made an attempt to analyse in the article. The concept of communication and competence has considered in the scientific sources. On the basis of synthesis of these concepts defined the concept of communicative competence. The levels of development of communicative competence have selected.

The results of experimental research about identify the level of communicative competence of schoolboys have analysed in the article. It was found that in the most students of general educational establishments prevailed the middle level of communicative competence. At the same time, there are quite a number of students with the low level of communicative competence with which is necessary to conduct training lessons improve communicative competence.

Статтю подано до друку 14.11.2013.

© 2013 р.

Л. М. Співак (м. Київ)

МЕТОДОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЮНОСТІ

Постановка проблеми. Проблема розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку залишається однією із стрижневих для сучасної вітчизняної вікової та педагогічної психології. Так, знаний український вчений І.Д. Бех [3] наголосив на тому, що сьогодні перед молодими людьми постають різноманітні суспільно значущі завдання, які їм необхідно більш-менш успішно розв'язувати у вельми складних і динамічних умовах сучасного соціуму. За переконаннями психолога, кожному наставникові важливо з'ясувати сутність цих завдань і допомогти юнакові правильно побудувати власну життєво-сміслову програму. Одне з таких завдань, на думку вченого, пов'язано з процесом національної ідентифікації особистості в юності. Тоді як цей процес є невід'ємним від розвитку національної самосвідомості особистості.

Підтвердженням нагальності вирішення проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в юності є й констатована нами нестача глибинних теоретико-методологічних і емпіричних робіт у зазначених вище галузях психологічної науки, які б присвячувалися вивченню цього складного концепту на досліджуваному віковому етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У просторі вікової та педагогічної психології налічується незначна кількість досліджень проблеми розвитку національної самосвідомості особистості. Так, зарубіжними науковцями вивчалися наступні аспекти окресленої проблеми: специфіка становлення національної самосвідомості російських старшокласників у процесі вивчення іноземної мови (О.В. Барканова); особливості національної ідентичності учнів старших класів російської та єврейської національності (А.М. Грачова); особливості взаємозв'язку компонентів національної самосвідомості тувінських підлітків (Л.М. Ондар) та ін.; вітчизняними — психологічні чинники генезису національної самосвідомості (А.М. Березін); участь у скаутському русі як умова розвитку національної самосвідомості підлітків (Н.О. Євдокимова); психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентства засобами української літератури (В.Ф. Соколова); становлення «Я-образу» студентської молоді у процесі національної ідентифікації (О.В. Шевченко); розвиток національної рефлексії у процесі навчальної діяльності молодших школярів (М.А. Шугай).

Однак, у цих роботах дослідники не ставили завдання щодо обґрунтування методологічних засад дослідження проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в юності, що й виступило **метою** нашої публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибір конкретного наукового підходу вивчення певної проблеми неможливо здійснити без ретельного аналізування тих фундаментальних класичних і сучасних концептуальних парадигм та підходів у межах психології, що найбільшою мірою стосуються предмета конкретного наукового дослідження. З оглядом на багатовекторність проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в період юності як предмета нашого вивчення, на пильний погляд заслуговують такі провідні парадигми і підходи, що пов'язані як з концептом самосвідомості особистості в цілому, так і зі специфікою досліджуваного нами її виду зокрема. Тому, першочергового значення ми надаємо тим науковим парадигмам і підходам, ключовими для яких є наступні методологічні принципи: принцип єдності свідомості та діяльності; принцип розвитку; принцип детермінізму; принцип системності; принцип історизму; принцип аналізу за одиницями та принцип моделювання психіки. Доречно відзначити, що у сучасній психологічній науці, з метою конструювання нових теорій, принципи розвитку, детермінізму та системності використовуються у нерозривній єдності [7].

Принцип єдності свідомості та діяльності, вперше введений і обґрунтований у психологічній науці С.Л. Рубінштейном, та підтриманий і надалі глибоко розроблений при аналізуванні проблематики самосвідомості Б.Г. Ананьєвим, О.М. Леонтьєвим та ін., утворює соціальну обумовленість процесу розвитку самосвідомості людини. Самопізнання та самооцінювання пов'язані з усвідомленням особистістю власних переживань (тобто ставлень) до їх причин, об'єктів тощо, лише у співвідношеннях з навколишнім світом. Згідно з цим принципом, ми можемо припустити опосередкованість процесу розвитку національної самосвідомості особистості, що стає можливим лише за умови її взаємодій і спілкування з іншими представниками національної спільності (як своєї, так і чужих).

Принцип розвитку в ракурсі вивчення самосвідомості особистості упродовж онтогенезу полягає у постулюванні неперервності та мінливості цього процесу (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський,

Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн, В.В. Столін, П.Р. Чамата, І.І. Чеснокова та ін.), а також первинності появи свідомості порівняно із самосвідомістю (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський та ін.). Вчені наголосили на специфічності кожного рівня розвитку самосвідомості людини, що зумовлений особливостями рівня розвитку її свідомості, зокрема можливостей для самопізнання, самооцінювання та саморегуляції. Ймовірно, презентований принцип може застосовуватися й при вивченні різних видів самосвідомості. Підтвердженням правильності такого висновку є позиція Г.В. Старовойтової [9] щодо первинності розвитку етнічної свідомості порівняно з етнічною самосвідомістю. Отже, національна свідомість особистості з'являється раніше порівняно з її національною самосвідомістю. Тоді як національна самосвідомість з'являється у процесі розвитку національної свідомості особистості. Тобто, рівень розвитку національної самосвідомості суттєво залежить від рівня розвитку національної свідомості особистості.

Принцип детермінізму (Л.С. Виготський, О.Р. Лурія та ін.) постулює необхідність вивчення закономірних залежностей психічних явищ від факторів, які їх породжують. На тлі психосоціального рівня життя людини цей принцип утверджує наступне: «...змінюючи реальний, незалежний від усвідомлення світ своєю предметною діяльністю, її суб'єкт змінюється сам. Завдяки цій діяльності одночасно породжуються і «зовнішнє» (продукти матеріальної та духовної культури, в яких втілюються сутнісні сили людини), і «внутрішнє» (сутнісні сили людини, які формуються у процесі об'єктивації в цих продуктах)» [7, с. 21]. Згідно із зазначеним, у контексті нашого дослідження можемо припустити, що детермінанти розвитку національної самосвідомості особистості необхідно шукати в її національній свідомості, а також у сфері національної свідомості на рівні спільності.

Принципи аналізу за одиницями, історизму, системності та моделювання психіки, про які ми згадали вище, стали засадничими для інноваційного експериментально-генетичного підходу, теоретичне обґрунтування якого здійснив відомий вітчизняний учений С.Д. Максименко [5; 6]. За переконаннями психолога, у методологічному ракурсі лише експериментально-генетичне вивчення виступає єдиним правильним способом дослідження психічного розвитку особистості. Специфіка такого дослідження полягає у активному моделюванні та відтворенні у певних умовах закономірностей виникнення і становлення психічних функцій в онтогенезі згідно з цими принципами. Результатом застосування зазначеного підходу є відшукування витоків досліджуваного психічного процесу, інтерпретування усіх етапів його розвитку, від моменту появи до кінцевого стану, в історичному контексті. Нижче коротко охарактеризовано комплекс принципів експериментально-генетичного вивчення.

Принцип аналізу за одиницями призначений для встановлення причинних взаємовідношень, які утворюють основу психічного процесу. Сутність цього принципу полягає у відшуванні вихідного відношення, що сповнено певних суперечностей, і тому призводить до виникнення цілісного класу психічних явищ. Окреслене вихідне відношення виступає як психологічна «клітинка», що потенційно містить сукупність властивостей цілого. У процесі розвитку «клітинки» можуть виявлятися й зазначені властивості, а саме, множина різноманітних форм і конкретних ознак, які репрезентують природу цілого. У межах експериментально-генетичного методу принцип аналізу за одиницями застосовується разом з генетичним підходом, що забезпечує наукове обґрунтування процесу розвитку досліджуваного психічного процесу. Підкреслимо, що необхідною методологічною умовою такого дослідження є апелювання до принципу трансформації «речі у процес» і феномена «динамічна система» на «момент її розвитку». Розгляд психічних процесів як динамічних систем дозволяє дослідникові констатувати їх якісні та кількісні прояви.

Положення про психіку як історичний продукт призвело до необхідності обґрунтування принципу історизму для наукового вивчення психіки. Водночас наукові постулати стосовно домінування соціальних чинників у розвитку психіки людини та диференціації її філогенетичного та онтогенетичного розвитку стали провідними для визначення принципу історизму. Дотримання цього принципу дослідником передбачає ретельне вивчення й інтерпретацію глибинної сутності усього процесу генезису певного психічного процесу, від моменту виникнення до моменту закінчення, у контексті різноманітних суспільних і соціальних подій. Відзначимо, що принцип історизму є результатом асиміляції двох інших принципів — розвитку та об'єктивно-експериментального дослідження психіки. Так, інтерпретація генетичного процесу здійснюється за допомогою принципу розвитку, тоді як експеримент сприяє його об'єктивному розумінню. Окреслене поєднання дозволяє в абстрактній формі виявити закономірності й природу становлення певного психічного процесу.

Принцип системності утверджує дотримання певної системи знань, у межах якої вивчаються закономірності розвитку психічного процесу в цілому. В генетичному ракурсі, початком психічного процесу як динамічної системи, виступає «клітинка», про що ми відмітили вище. Зазначений принцип презентує низка переходів від мінімально до максимально розвинутих понять. Одночасно конструюється й теорія щодо системи предметно-перетворювальних дій, здійснення яких призводить до формування психологічних новоутворень в особистості. Апелюючи до переходу від абстрактного до конкретного, принцип системності поєднує знання, які розвиваються, із згаданою системою дій, що їх (тобто, такі знання) детермінують.

Принцип моделювання передбачає штучне конструювання психічних процесів, що відсутні у внутрішньому світі особистості. Психологічні моделі, виступаючи прообразом реальних психічних процесів, полегшують пізнання закономірностей їх виникнення і розвитку. Відмітимо, що психологічне моделювання уможливорюється завдяки логічному опрацюванню результатів пізнання, яке виступає вагомим проявом людської культури.

Підтримуючи та розвиваючи наукові ідеї, покладені в основу вище презентованих принципів, для розв'язання нагальних завдань у психології виховання І.Д. Бех [1; 2] сформулював принцип активності компонентів ситуації. Цей принцип став засадничим при обґрунтуванні ученим необхідності застосування генетико-моделюючого методу для вирішення такого нагального завдання психології виховання як розвиток самосвідомості особистості. Сутність згаданого вище принципу розкривається у відношеннях між суб'єктом, що виявляє активність, і його соціальним оточенням. Спочатку суб'єкт і соціум становлять цілісність. Активність суб'єкта детермінується певною соціальною ситуацією розвитку. Так, певні соціальні фактори — події, норми, вимоги та т. ін. (зовнішні), інтеріоризуються у структуру вищих психічних функцій (внутрішні).

І.Д. Бех вважає, що на тлі соціокультурного розвитку різноманітні особистісні утворення людини постійно трансформуються, перебуваючи одночасно у взаємних зв'язках і підпадаючи під певні закономірності. У щойно окресленому полягає принцип системності якостей особистості. За переконаннями психолога, первісною основою цих якостей є емоційне переживання, яке усвідомлюється людиною і перетворюється в складне осмислене переживання (усвідомлене почуття), що стає мотивом її довільної поведінки. Він також підкреслив, що осмислені переживання є системою, існуючи у когнітивно-емоційній цілісності.

Учений постулював, що розвиток якостей особистості відбувається довільно, засобами її вольових зусиль. Так, прагнення чинити згідно із законами природи вступає у суперечності з необхідністю дотримуватися низки норм, прийнятих у суспільстві, що поступово, з дорослішанням

усвідомлюються індивідом. З досягненням певного рівня розвитку власних особистісних якостей людина стає здатною до здійснення свідомих і довільних вчинків, що не залежать від конкретних суспільних явищ.

Необхідно відмітити, що генетико-моделюючий метод був успішно застосований у галузях вікової та педагогічної психології сучасними вітчизняними ученими з метою розв'язання наступних проблем: І.С. Булах — особистісного зростання підлітків; І.М. Бушаєм — становлення образу світу в дітей шкільного віку; Л.Є. Просандєєвою — розвитку самоцінності особистості у процесі соціалізації. Зважаючи на ракурс нашого вивчення, нижче презентовано наукові позиції І.С. Булах і Л.Є. Просандєєвої.

У своєму фундаментальному дослідженні І.С. Булах постулювала, що «...особистісне зростання підлітка являє собою процес самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного Я, що актуалізує нові рівні відкриття у самому собі моральних якостей і моральних почуттів та піднімає особистість до осмисленого переживання власних дій як вільних, відповідальних вчинків» [4, с. 217]. Вчена підкреслила, що особистісне зростання корелює із самостійністю людини, її здатністю не залежати від внутрішніх егоїстичних бажань і зовнішніх прагматичних ситуацій у соціумі. Згідно з цим, особистісне зростання — це такий рівень самоздійснення індивіда, ознаками якого є не лише усвідомлення, а й оволодіння власними діями, спроби прийняття довільних рішень і постійне прагнення щодо їх завершення у нормативно-ціннісному просторі. Зазначене засвідчує появу вільних і відповідальних вчинків, а отже й духовне зростання особистості.

За переконаннями психолога, особистісне зростання особистості підліткового віку нерозривно пов'язано з генезисом моральної самосвідомості. Цей особливий вид самосвідомості є найдієвішим «...у плані духовних «внесків» у внутрішній світ особистості, її ціннісних досягнень — від безпосереднього самотворення до безумовної самореалізації» [Там само, с. 218]. Адже, засвоєння індивідом стрижневих загальнолюдських цінностей — добро та благо для інших, є невід'ємною складовою морального самоусвідомлення. Внутрішнє прийняття людиною таких цінностей уможливорює її свободу та самореалізацію у міжособистісних взаємодіях.

Вихідними принципами наукового вивчення особистісного зростання індивіда у період дорослішання стали сформульовані І.С. Булах наступні принципи розвитку моральної самосвідомості підлітка: 1) принцип об'єктивації нормативного «Я»; 2) принцип трансформації морального мотиву в моральну якість (самоцінність); 3) принцип відносної синергійності й співвідносності реального, ідеального та нормативного «Я» у структурі самосвідомості особистості підліткового віку. За допомогою першого принципу вчена визначила внутрішні механізми становлення нормативного «Я» підлітка, тобто психологічні засоби розвитку цього складного утворення — тенденції до взяття на себе соціальної ролі дорослого, вербалізації, прийняття таких довільних рішень, що призводять до здійснення моральних дій і моральних вчинків. Тоді як моральний вчинок було обрано нею як провідний критерій особистісного зростання підлітка з позиції відповідальності. Другий принцип сприяв розкриттю психологічних закономірностей трансформації моральних мотивів, що час від часу виявляються у схожих подіях і ситуаціях з життя підлітка, в абстраговані та узагальнені моральні якості, які стають стійкими генералізованими особистісними утвореннями (самоцінностями) у смисловому просторі його нормативно-ціннісного «Я». За допомогою третього принципу І.С. Булах було презентовано закономірні переходи, співвідношення й узгодженість таких важливих конструктів моральної самосвідомості підлітка як: реальне, ідеальне та нормативне «Я». Зокрема констатовано складні поліфункціональні попарні зв'язки між цими конструктами, що характеризуються за типами узгодженості (їх упорядковані дії) і

співвідносності (супідрядна залежність одного компонента від іншого). Таке глибинне дослідження проблеми особистісного зростання підлітків сприяло окресленню орієнтирів методичного характеру задля вирішення такого вельми значущого для педагогічної психології завдання як удосконалення процесів особистісного зростання і розвитку моральної самосвідомості у період підлітковості в цілому [Там само].

Досліджуючи проблему психологічних засад розвитку самоцінності особистості у процесі соціалізації, Л.Є. Просандєєва [8] розробила новітній особистісно-ціннісний підхід. Основна ідея цього підходу полягає у визнанні найвищої цінності особистості, її особистих прав, що стосуються вільного розвитку, прояву власних потреб та здібностей, а також в утвердженні благ людини, що слугує стрижневим критерієм оцінювання відносин у суспільстві. Підґрунтям особистісно-ціннісного підходу стали наступні авторські положення: 1) положення щодо автономізації-соціалізації власного «Я» особистості; 2) положення стосовно обумовленості самореалізації самоцінності особистості різними стратегіями її поведінки. Для інтерпретування першого положення психолог використала процес автономного освоєння соціального й автономного відторгнення і відтворення соціального. Соціальне та автономне трактується нею як перетворення (концентрація і трансформована форма свідомості) соціального в індивідуальне. Згідно з окресленим, науковець встановила, що генезис самоцінності виявляється у реалізації особистістю своєї цінності, глибокій саморефлексії стосовно цієї особистої цінності та виробленні власної автономної незалежної позиції. Обґрунтовуючи друге положення, Л.Є. Просандєєва визначила самореалізацію особистості «...як процес якісних змін самоцінності особистості, що актуалізується за допомогою усвідомлення нею себе як цінності, об'єктивуючись у значущих результатах діяльності» [Там само, с. 168]. Психолог констатувала, що взаємодія особистості із соціумом відбувається опосередковано, крізь призму її «Я», а не безпосередньо. Розглядаючи генезис самоцінності у ракурсі другого положення, вона довела, що особистість дотримується конкретної стратегії поведінки (адаптивної чи неадаптивної, альтруїстичної або егоїстичної, конструктивної чи деструктивної), яка не залежить від індивідуального напрямку її розвитку. Так, період дорослішання вирізняється інтеріоризацією особистістю низки цінностей, зокрема й моральних, світоглядних переконань тощо. Однак, якщо така інтеріоризація не відбулася (тобто суспільні вимоги залишилися внутрішньо неприйнятими), то індивід реалізує конформні стратегії поведінки [Там само, с. 168].

Висновки. Презентований вище комплекс фундаментальних методологічних принципів (принцип єдності свідомості та діяльності; принцип розвитку; принцип детермінізму; принцип системності; принцип історизму; принцип аналізу за одиницями та принцип моделювання психіки) і сучасних інноваційних наукових психологічних підходів (експериментально-генетичний, генетико-моделюючий, особистісно-ціннісний), які найбільшою мірою стосуються вивчення проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в юності, складають загальну методологію її дослідження. Подальшої теоретичної рефлексії потребує питання щодо спеціальної методології дослідження розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку.

Література

1. Бех І.Д. Від волі до особистості / І.Д. Бех. — К.: Україна-Віта, 1995. — 202 с.
2. Бех И.Д. Психологические основы нравственного развития личности: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07 / Иван Дмитриевич Бех. — К., 1992. — 320 с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д. Бех. — К.: Либідь, 2003. — Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. — 344 с.

4. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07 / Ірина Сергіївна Булах. — К., 2004. — 582 с.
5. Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С.Д. Максименко. — М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. — 320 с.
6. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / С.Д. Максименко. — К.: НПЦ Перспектива, 1998. — 220 с.
7. Общая психология. Словарь / Под ред. А.В. Петровского // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / [Ред.-сост. Л.А. Карпенко] ; под общ. ред. А.В. Петровского. — М.: ПЕР СЭ, 2005. — 251 с.
8. Просандеєва Л.Є. Психологічні засади розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації: дис. ... доктора. психол. наук: 19.00.07 / Людмила Євгенівна Просандеєва. — К., 2012. — 468 с.
9. Старовойтова Г.В. Некоторые методологические вопросы определения предметной области этнопсихологии / Г.В. Старовойтова // Социальная психология и общественная практика. — М.: Наука, 1985. — С. 127–138.

В статтє представлена методологическая парадигма исследования развития национального самосознания личности юношеского возраста. Рассмотрены основные фундаментальные методологические принципы (принцип единства сознания и деятельности, принцип развития, принцип детерминизма, принцип системности, принцип историзма, принцип анализа по единицам, принцип моделирования психики), а также современные инновационные психологические научные подходы (экспериментально-генетический, генетико-моделирующий, личностно-ценностный) и методологические принципы (принцип активности компонентов ситуации, принцип объективации нормативного «Я», принцип относительной синергичности и соотношения реального, идеального и нормативного «Я» в структуре самосознания личности подросткового возраста и др.), которые наибольшей мерой касаются очерченной проблемы и составляют общую методологию изучения развития национального самосознания личности в юношеском возрасте.

In this article presents a methodological paradigm of research development of national self-consciousness of the personality in youth age. Considered of the basic fundamental methodological principles (the principle of the unity of consciousness and activity, the principle of development, the principle of determinism, the systems principle, the principle of historicism, the principle of analysis units, the principle of modeling the psyches), as well as innovative modern psychological research approaches (experimentally-genetic, genetically-modeling, personality-evaluative) and methodological principles (the principle activity of the components of the situation, the principle of objectification of normative «I», the principle of the relative ratio of the synergistic and the real, the ideal and the normative «I» in the structure of the self-consciousness of adolescence, etc), which are a measure of the greatest concern outlined problem and provide a common methodology for the study of the development of national self-consciousness of the personality in youth age.

Статтє подано до друку 15.11.2013.